

СССР, СИБ, Варшавският договор и Балканите (1946 – 1955г.)

Симеон Кулиш

USSR, CMEA, Warsaw Pact and the Balkans (1946-1955)

Simeon Kulish

Abstract: *In this article I will present political confrontation between U.S. and Soviet Union after the Second World War in the Balkans.*

In this period (1946-1955), which I will discuss, Eastern and Western bloc began to attract more and more new countries into their political sphere of influence. Diplomatic offices on both sides of the “Iron Curtain” take a number of measures to promote policies and values in the postwar world.

During years 1946-1955 formed the CMEA and Warsaw Pact in answer on NATO and Truman Doctrine and the Marshall Plan.

Keywords: cold war, U.S., USSR, CMEA, Warsaw Pact, NATO, Truman Doctrine and the Marshall Plan, political confrontation;

Политическото противопоставяне на САЩ и СССР след края на Втората световна война поставя началото на нов етап в развитието на международните отношения. Започналата официално Студена война след речта на Чърчил във Фултън през март 1946 г. полага основите на дипломатическа активност от нов тип, съобразена с тогавашните съвременни реалности. И Източният, и Западният блок започват да привличат все повече нови държави към своите сфери на влияние. Дипломатическите канцеларии от двете страни на „Желязната завеса” предприемат редица мерки за утвърждаване на политиката и ценностите си в следвоенния свят.

Съединените американски щати избират линията на твърдо противопоставяне срещу Съветския съюз, като официално обявяват, че всеки опит за проникване със сила отвъд комунистическата сфера на влияние ще се смята за завоюване на нови територии и причина за война¹.

Безспорно е желанието на САЩ да възпрат разпространението на комунизма колкото се може по бързо. Ограничавайки влиянието на

¹ Семков, М., Записки по съвременна история 1945-1992, 37

Москва в света и засилвайки своето, Вашингтон се надяват постепенно да спечелят Студената война, преди тя да се е разгърнала.

След зимата на 1946-1947 г., която е една от най-тежките в съвременната история на Западна Европа, британската икономика на практика е парализирана и моли Америка за помощ, тъй като вече не е в състояние да подкрепя Гърция и Турция. В този момент изключително важна роля за формирането на политиката на Вашингтон за двете държави изиграва зам. държавния секретар на САЩ Дийн Ачесън. Той защитава тезата, че Съединените щати трябва да привлекат Гърция и Турция към своята сфера на влияние, преди те да попаднат в ръцете на Сталин. Страхът на Ачесън СССР да не контролира югоизточната част на Средиземноморието и особено стратегическите Проливи, ясно личи в думите му: *„Съветският натиск върху Близкия Изток е толкова силен и настойчив, че един пробив, може да осигури достъп на Съветския съюз до три континента. Както от една гнила ябълка в кацата се развалят и останалите, доберат ли се до Гърция, руснаците неминуемо ще завладеят Иран и целият Изток”*.²

Страхът на Ачесън е напълно оправдан. Въпреки, че Съветският съюз излиза от войната с най-големи загуби (финансови, човешки и т.н.), СССР е победител (още повече, че самият Сталин има съмочувствието на главен виновник за победата на Антихитлериската коалиция). За кратко време Москва установява контрол върху цяла Източна Европа и Балканския полуостров (без Гърция и Турция), има силни позиции в Азия (Китай, Монголия), освен това възстановителният процес на Съюза протича с бързи темпове.

Линията за възпиране на комунизма се материализира с провъзгласената пред Конгреса на 12 март 1947 г. от президента на САЩ Хари Труман доктрина, останала в историята под името „доктрина Труман”. Тя предоставя на Гърция и Турция финансова помощ за военни цели в размер на 400 млн. долара. По своята същност доктрината е наследник на съставения през 1946 г. меморандум от група експерти, ръководени от Кларк Клифърд, посветен на световната политика и на правото на „силната нация” да избира формите на конфронтацията и на откритата борба между Изтока и Запада, т.е. американизация на международните конфликти, целяща да провокира и отслаби левите сили³.

В речта си от 12 март 1947 г. Труман чрез Доктрината защитава тезата, че *„...в политиката си Съединените щати трябва да подкрепят свободните народи, които се противопоставят на опитите да бъдат*

² Джонсън, П. История на американския народ, 891

³ Мирчева, Х. История на международните отношения, том I, С., 2002, 388

подчинени от въоръжени малцинства или външни сили...ние трябва да помагаме на свободните народи да определят собствените си съдби по свой собствен начин.”⁴ Речта му е изключително популиска, но ясна и конкретна. С тези думи според Джеймс Керъл се дава началото на биполярността. Изявлението на Труман е характеризирано от един от съветниците му като обявяване на религиозна война. Въпреки, че обявява САЩ за основен покровител на „свободните” хора се достига до Корейската и Виетнамската война⁵.

От една страна, Доктрината на Труман е начин за пригаждане на съществуващото положение – тя приема, че е малко вероятно комунистическите режими да бъдат свалени в близко бъдеще. От друга страна, тя представлява стратегия за бъдещето – комунизмът е по същината си експанзионистична сила и трябва да бъде ограничена в съществуващите предели.⁶

Речта и новият външнополитически курс на САЩ дело на президента Труман оказват голямо влияние, както на самия американски народ, така и в международната политика. Икономическата мощ на Съединените щати след края на Втората световна война успешно се трансформира в политическо влияние.⁷ Още един от десетките примери в историята на международните отношения, които могат да се дадат за силната връзка между капитал и политика.

Доктрина „Труман” е доктрина на възпиране на комунизма в Европа, породена от страха на Съединените щати. Геополитическото разположение на Гърция и Турция на Балканите и в Европа провокират външнополитическата стратегия на Вашингтон и възползвайки се от международната ситуация от края на Втората световна война, Америка изготвя и пуска в действие план, напълно съобразен с интересите и.

Възпирането на комунизма чрез доктрина „Труман” е първата крачка от глобалната политика на САЩ в следвоенния период. Желанието на Щатите да ограничи влиянието на СССР в Европа ясно е представено във втория стратегически външнополитически план – планът „Маршал”.

На 5 юни 1947 г. на абсулвентската церемония в Харвардския университет Джордж Маршал – държавния секретар на САЩ, излага своята идея известна като „план Маршал.”⁸ Той представлява

⁴ Джонсън, П. Съвременността, 357

⁵ James, K., *The Boston Globe*, 12 march 2007

⁶ Бринкли, А. История на американския народ, 674

⁷ Иванов, А. Глобалната геополитическа надпревара в Новото време, www.geopolitika.hit.bg/protiv.htm

⁸ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 130

икономическа стратегия на Вашингтон за възстановяване на Европа от Втората световна война. Интересното на този план, е че включва в себе си СССР и държавите от Източна Европа. Така представен планът подлага на съмнение Сталин за самата му същност. По онова време Съветския съюз възприема плана „Маршал” като опит на американския империализъм да установи политическото и икономическото си господство над Европа⁹. Едва ли ръководството в Кремъл би се доверило на държавния секретар на САЩ, в момент когато Студената война те първа се разгръща.

Според Джон Гадис предпоставките оформили същността на плана „Маршал” са, че най-сериозната заплаха за западните интереси в Европа е не перспективата от съветска военна интервенция, а по-скоро рискът, че гладът, бедността и отчаянието могат да принудят европейците да доведат на власт своите комунисти¹⁰. Тази теза е потвърдена и от Алан Бринкли, според който именно разрастването на влиянието на комунистическите партии в Западна Европа е главната причина за изготвянето на икономическия план.¹¹

От 27 юни до 2 юли 1947 г. в Париж се състои конференция на Западноевропейските държави, която има за цел да разработи свои възстановителни програми, които ще бъдат съобразени с американския план „Маршал.”¹² На тази среща е поканен и външния министър на СССР Молотов от своя френски колега Бидо. Още след края на първата организационна среща руската делегация напуска конференцията, като отказва да предостави данни за икономическото си състояние и отхвърля предложението усвояването на отпуснатите средства да бъдат контролирани от Западните сили.¹³ Според Съветският съюз американските капитали по осъществяване на проекта „Маршал” имат за цел не икономическо възстановяване на Европа, а използването на едни европейски страни срещу други.¹⁴ Освен това Сталин нарежда на Полша и Чехословакия, които са готови да подпишат плана да се откажат от него, тъй като смята, че това цели намеса във вътрешните работи на страните.¹⁵ Балканските страни и Финландия също заставени от Кремъл да отхвърлят предложението на САЩ и останалите западни сили да се присъединят към „плана Маршал”. Отговорът от

⁹ Вайс, М. Международните отношения след 1945 г., 24

¹⁰ Гадис, Д. Студената война..., 40

¹¹ Бринкли, А. История на американския народ, 674

¹² Джонсън, П. История на американския народ, 894

¹³ Кратка история на американския народ, 285

¹⁴ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 134

¹⁵ Семков, М. Записки..., 38

страна на Москва се развива във времето, като през септември 1947 г. се обявява съществуването на Коминформбюро, през февруари 1948 г. Сталин удобрява плана на чехословашките комунисти за завземане на властта в единствената източноевропейска страна, останала с демократично правителство,¹⁶ през 1949 се създава Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ) и през 1955 г. се подписва Варшавския договор.

* * *

Изграждането на мощна икономическа организация, която да се противопостави на „доктрина Трумън” и „плана Маршал” от страна на СССР, е както лесна, така и сложна задача.

Още в самия край на Втората световна война Съветският съюз сключва множество търговски договори със страните с народна демокрация. Още през март 1945 г. е подписано българо-съветско търговско съглашение. В периода 1945-1947 г. между Москва и Букурещ се сключват няколко подобни договора, чрез които Румъния поллучава общо помощ от 430 хил.т. зърно. През декември 1948 г. на Чехословакия е отпуснат заем в размер на 132 млн.рубли с годишна лихва 2,5%.¹⁷ Силно съветско икономическо влияние има и в Албания. През септември 1948 г. е сключено първото споразумение между Москва и Тирана, чрез което СССР купува албанските износни стоки на двойна цена, а стоките внасяни от Съветския съюз се доставят на половин цена. Освен това тази страна в рамките на периода 1945-1947 г. поллучава общо 26 млн.щатски долара от UNRRA (Администрация за подпомагане и възстановяване на Обединените нации), а през 1947 г. от Югославия кредит от 40 млн.щатски долара (58% от държавния бюджет на Албания).¹⁸

Като цяло икономическите отношения в социалистическия лагер се развиват в двустранни договори и съглашения. Желанието на Москва е икономиките на страните с народна демокрация да се обединят, за да могат да бъдат конкурентноспособни на западната икономика. Новата форма, която визират от Кремъл, е да се премине от двустранни към многостранни търговско-икономически отношения.

Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ) е създаден на икономическо съвещание на представителите на СССР, България,

¹⁶ Гадис, Д. Студената война..., 41

¹⁷ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 56

¹⁸ Викърс, М. Албанците. Съвременна история, Пловдив 2000, 197-206

Унгария, Румъния, Полша и Чехословакия, проведено в Москва от 5 до 8 януари 1949 г.

Интересен момент представлява желанието от страна на Белград да се включи в икономическият съюз. Разбирайки за създадената организация на 1 февруари 1949 г. Министерство на външните работи на Югославия изпраща нота до Посолството на СССР в югославската столица, с която се изказва удивление по повод непоканването на държавата да участва в основаването на СИВ. Самите югославяни заключват, че това е акт на дискриминация спрямо СССР и другите държави участнички.¹⁹ Отговорът на Москва е още по-любопитен. Съветското правителство счита, че позицията на югославското правителство е необосновано, а също така се взема предвид и враждебното отношение на Югославия към СССР, което напълно противоречи на съветско-югославския договор за дружба и взаимопомощ. По нататък се казва, че Съветското правителство счита за желателно участието на Югославия в СИВ, но то ще бъде възможно само в случай, в който югославското правителство се откаже от враждебната си политика към СССР и страните с народна демокрация.²⁰

Това предложение от страна на Тито може да се разгледа като провукация към Сталин, една демонстрация на политическа сила и икономическа конкурентност сред останалите социалистически балкански страни. Реакцията на Кремъл е ясна и еднозначна, но същевременно поднесена в духа на дипломатичността, сякаш подканяща югославския маршал да корегира възгледите и позициите си. Една индикация за евентуална готовност от страна на Съветския съюз отношенията между двете държави да се нормализират. Разбира се всичко това е в сферата на хипотезите, а и нивото на политическа грамотност на Сталин и Тито е на такова равнище, на което могат да си позволят да разиграят един дипломатически театър.

Самият Съветски съюз е поставен пред голямото предизвикателство да обедини икономиките на страни с различен стандарт и развитост на отделните си отрасли. Същевременно с това трябва и да се възстановят огромните загуби от войната. Не бива да се зальгваме, че огромният ресурс (технически и финансов), който предоставя СССР на своите сателити, ще бъде безрезервен и напълно на добра воля. Безспорно значението на СИВ за страните от Източна и Югоизточна Европа е голямо и идва навреме, но с течение на времето

¹⁹ **Внешняя политика Советского союза. Документы и материалы. Январь-декабрь 1946 года.** Государственное издательство политической литературы, Москва 1952, Ответ правительства СССР на ноту Югославского правительства („Известия” 12 февралю 1949 г.), 72-78

²⁰ Пак там, 79

огромната икономическа система, която се създава, се превръща в една огромна тромава бюрократична машина, превръщайки икономиките на страните участнички и нейните продукции в неконкурентноспособни на световния пазар. От Москва също търсят не просто пазари, а сигурни пазари за своята продукция. В лицето на верните си другари от Балканите и Източна Европа те виждат една възможност и начин за пореден път да манипулират и контролират тези страни.

През февруари 1949 г. към СИВ се присъединява Албания, а през септември 1950 г. и ГДР. Употребата на Балканите продължава.

След създаването на СИВ и окончателното скъсване на дипломатическите отношения между Югославия и СССР, балканската страна започва да се ориентира на Запад, търсейки стабилна подкрепа най-вече в икономически план. Съединените щати се възползват от положението на Тито и постепенно от Вашингтон осъзнават мащабите и изгодите за американската политика при една евентуална намеса във ФНРЮ. От Белият дом изработват стратегия, изразяваща се в проста формула: икономическа помощ плюс военно сътрудничество.²¹

През 1951-1952 г. последователно са сключени двустранни споразумения за военна помощ и стопанско сътрудничество между двете страни. Тито на всяка цена е готов да продължи икономическия растеж на страната си, въпреки че СССР и останалите страни от Източния блок са му наложили икономическа блокада. Търси алтернатива, която я намира в лицето на САЩ, Англия и Франция.

Почти по същото време правителствата във Вашингтон, Лондон и Париж стигат до решението за оказване на тристранна подкрепа на Югославия. Под формата на кредити за инвестиции и заеми за суровини и продоволствие, през периода 1951-1955 г. страната получава общо от западните държави 492,9 млн.долара. Над 82% е американската квота в глобалната сума. Освен това към тях се прибавят и други 600 млн.долара военна помощ, т.е Югославия получава през първата половина на 50-те години общо от САЩ 1,2 млрд.долара.²²

Подкрепата от страна на Белият дом не е случайна. Те се надяват Югославия да премине към тяхната сфера на влияние, като по този начин измени статуквото на Балканите и в Европа за сметка на СССР. Освен това ФНРЮ е удобна територия за създаване на постоянна сухопътна връзка с балканските натовски държави²³ (Гърция и Турция – б.а. – С.К.).

²¹ Лалков, М. Югославия (1918-1992). Драматичният път на една държавна идея, С., 1999, 198

²² Пак там, 199

²³ Анчев, С. Балканите – начин на употреба 1944-1955 г., УИ „Св.Св. Кирил и Методий”, В.Търново, 2007, 247

* * *

В началото на 1953 г. югославското правителство преценява опасността от съветска военна инициатива като минимална (в началото на 50-те години Москва е ангажирана главно с проблеми в Азия и Далечния Изток. Заедно с това в този момент тече и Корейската война – б.а. – С.К.), но все пак Тито решава да сключи съюз с Гърция и Турция – две страни членки на НАТО. Каква е причината за това? От една страна това е факторът СССР, които вече е отлъчил Югославия и я числи като страна преминала към противоположния империалистически лагер. От друга страна това е фактора Италия. Опасността от Рим се свежда до възможността италианците да се опитат да присвоят Свободната зона Триест. С подобен съюз с членки на НАТО би се издигнал политическият и военен престиж на ФНРЮ, парирайки едновременно италианските териториални претенции и съветските идеологически домогвания.²⁴

На 28 февруари 1953 г. Югославия, Гърция и Турция подписват в Анкара Договор за приятелство и сътрудничество, известно под името Балкански пакт. Политическият съюз между 3-те държави се преобразува във военен с подписването на Бледския договор в началото на август 1954 г.²⁵ Така на практика без да е формален член на Северноатлантическият пакт Югославия влиза във военно-стратегическите планове на тази организация.

Тито се възползва, в най-добрия смисъл на думата от финансовите инжекции на САЩ и нейните съюзници за да успее да излезе от икономическата и политическа изолация наложена му от Сталин и останалите държави на Източния блок. Въпреки всичко обаче самият той и неговото обкръжение продължават да твърдят, че каквото и да става те няма да отстъпят от постановките за комунистическата идентичност на родината си и нейното управление. Югославия успява успешно да балансира между двата враждебни блока в самият разгар на Студената война.

* * *

На 14 октомври 1947 г. на заседание на Политбюро на ЦК на ВКП/б/ е утвърдена директива на Министерство на външните работи на СССР в заключението на договорите за взаимопомощ с Румъния,

²⁴ Енчев, В. Югославия. Последната балканска империя, С., 2005, 324

²⁵ Пак там, 325

България, Унгария, Югославия и Полша да се уточни, че тези договори имат за цел не вече да се отбраняват от Германия и нейните съюзници, а от всяка вражеска страна.²⁶ Прави впечатление, че тази директива е утвърдена няколко месеца след обявяването на „доктрина Трумън” и „план Маршал”. Според мен тя е тясно свързана именно с тези два проекта на САЩ. Това е един от първите официални дипломатически отговори на Москва. Показва се, че Германия вече не е от такава заплаха за Съветския съюз и страните от Източния блок, като негласно се визира новият враг – Съединените американски щати. Нетрябва да забравяме и още един факт. В края на Втората световна война сам Сталин заявява, че Германия има опита и възможностите след тежко поражение да се възстановява бързо. Той предвижда, че сега то ще стане за 15-20 г.

След създаването на НАТО, позицията на Кремъл се променя. Моменталният отговор е създаването на СИВ, но проблемите зараждащи се в Близкия Изток и Азия отнемат вниманието на Москва, тъй като по това време тези региони са приоритетни за СССР. Но след създаването на двете Германия и приемането на ФРГ в Северноатлантическия пакт на 23 октомври 1954 г., управляващите в Съветския съюз осъзнават (а може би и спомняйки си и думите на вече починалия Сталин) необходимостта от изграждането на военен съюз на Източния блок. Голяма част от историците и анализаторите по тематиката смятат, че решителна роля за вземането на подобно решение от страна на Москва е именно приемането на ФРГ в НАТО.²⁷ От друга страна официалната позиция на Съветите е, че по този начин се дава възможност за превъоръжаване на Западна Германия, което би било опасно както за самите германци, така и за Европа (януари 1955 г.)²⁸

На 11 май 1955 г. във Варшава се състои съвещание на представителите на СССР, ГДР, България, Полша, Чехословакия, Румъния и Албания, които на 14 май подписват Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ²⁹ (Организация на Варшавския договор). Освен това, чрез този договор се създава и Обединено командване на въоръжените сили на тези държави.

²⁶ Волокитина, Т. Смена стратегического курса Москвы в Восточной Европе в конца 40-х годов в контексте международной ситуации – В: Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война, „Парадигма”, 2005, 100

²⁷ Пилько, А. У истоков „Холодной войны”: создание НАТО и его последствия (1947-1955), „Вестник Московского университета”, серия 8. История, кн 2/ 2008, 36-37

²⁸ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 190

²⁹ Организация Варшавского Договора. Документы и материалы 1955-1980, Москва 1980, 6

За главнокомандващ е избран маршал И.С.Конев. Официалното становище на Москва за създаването на подобен военен блок е описано в Заключително комюнике на Варшавското съвещание (11-14 май 1955г.): „...Държавите – участнички в съвещанието решиха да предприемат необходимите мерки за обезпечаване на своята безопасност и в интерес на поддържането на мира в Европа”³⁰.

По същото време започва стопяването на ледовете между Москва и Белград. Дали е случайно?

Съществуващият Балкански пакт сериозно притеснява Кремъл и новият лидер на Съветския съюз Никита Хрущов. Създаването на военен блок на държавите от Източния блок и подобряване отношенията с Югославия би дискредитирало Запада, САЩ и НАТО. Възползвайки се и от смъртта на Сталин водача на СССР пръв прави решителната крачка. В периода 22 – 27 юни 1954 г. Хрущов и Тито си разменят три писма и една телеграма³¹. Въпреки всичко отговорът на югославския лидер е лаконичен, но ясен. Споделя, че отношенията със СССР са важни, но не трябва да са за сметка на установените връзки със Запада.

Дванадесет дни след сключването на Варшавския договор Н.Хрущов пристига на 8 дневно посещение в столицата на Югославия. Подписват Белградската декларация, която определя основите на бъдещите отношения между СССР и ФНРЮ: взаимно уважение на държавния суверенитет, независимостта, целостта и равноправието в двустранните отношения и в отношенията с другите страни³².

Лека-полека от Кремъл започват да рушат Балканския пакт, реимето на НАТО, както и да връщат Югославия към своята сфера на влияние. Хрущов знае, че никога повече отношенията между Москва и Белград няма да бъдат същите като от преди 1948 г., но за него е важно доброто международно положение на СССР и разбира се показване на всяка цена превъзходството на Съветите и страните от социалистическия лагер над Запада (дори понякога с измамни и неверни параметри).

Съветско-югославските отношения се подобряват и по още една причина. Възникналите в края на 50-те години съветско-китайски противоречия относно външнополитическите действия и връзки на двете страни, изиграват роля на катализатор за затоплянето на Москва и Белград. Освен това в тези противоречия между СССР и Китай се

³⁰ Пак там, 12

³¹ Петков, Д. Българо-югославските политически отношения март 1953 – октомври 1956 година, ИПр., кн.1-2/ 2008, 179

³² Енчев, В. Югославия. Последната балканска империя, С.,2005, 333

намесва и Албания, която застава на страната на Пекин. Това е още един повод за сближението на Югославия със Съветския съюз.³³

Създаването на Организация на Варшавския договор е в тясна връзка с образуването на НАТО, влизането на ФРГ в Северноатлантическия пакт и действащия по това време все още Балкански пакт. Интересите на СССР в Европа и на Балканите са взаимно свързани, а отношенията между тези страни един своеобразен лакмус за силата и влиянието на Москва. Смъртта на Сталин и възкачването на новия „вожд“ Хрушчов нормализират отношенията на Съветския съюз с Югославия и за момент успокояват нещата в Източния блок, въпреки че през 1956 г. се наблюдават, макар останали под сянката на Суецката криза, силни вълнения в Унгария. Никита Сергеевич губи Албания (страната напуска СИВ през 1961 и Варшавския договор през 1962 г.), но печели Югославия, затвърждава позициите си в България и Румъния, разрушава Балканския пакт и печели в Суецката криза. (1956 г.)

„Желязната завеса”, спусната след края на войната, разделя хората по идеологически, социално-политически и икономически принцип. Границата между Изтока и Запада в края на 40-те и през 50-те години става все по-гореща и по-гореща, докато достига своята връхна точка по време на Карибската криза от 1961-1962 г.

³³ Пак там, 337